

LEYLA MƏCİDOVA
Lənkəran Dövlət Universiteti
E-mail: Kamelya-79@mail.ru

XIX ƏSRİN SONLARINDA LƏNKƏRAN QƏZASINDA MALİKANƏ TORPAQLARDAN İSTİFADƏ QAYDALARINA DAİR

Açar sözlər: torpaq, qışlaq, qəza, sahibkar, kəndli

Key words: land, kishlaq, province, owner, peasant

Ключевые слова: земля, кишлак, уезд, собственник, крестьянин.

Son dövrlərdə Quzey Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrinin tarixinə maraq xeyli artmışdır. Belə bölgələrdən biri də Lənkəran qəzasıdır.

XIX əsrin 80-ci illərinin ortalarında Cənubi Qafqaz xəzinə kəndlərinin iqtisadi məişətini öyrənən məşhur tədqiqatçılardan biri olmuş Kistenyovun "Xalqından asılı olmayaraq Lənkəran qəzasının dövlət kəndliləri torpaqdan icma əsaslarına müvafiq istifadə və torpağa sahibkarlıq edirlər" fikri həqiqətə uyğun deyildir. Torpaqdan istifadə məsələsində nəinki müxtəlif millətlər və etnik qruplar arasında, həmçinin müxtəlif torpaq növlərindən istifadənin arasında asanlıqla gözəçarpan fərqlərin olması şübhəsizdir.

Azərbaycan türklərinin kəndləri həm özlərinin ictimai idarəçilik quruluşuna, həm də torpaqdan istifadə qaydalarına görə ruslar və başqalarından kəskin sürətdə fərqlənirdi. Azərbaycan türklərinin kəndləri torpaqdan vaxtaşırı bölgüsü ilə və belə bölgünün aparılmadığı şəraitdə istifadəyə görə iki qrupa bölünürdü.

Vaxtaşırı torpaq bölgüsündən istifadə edən kənd icmalarının sayına 106 oturaq əkinçilik icması və 12 tərəkəmə elatı daxil idi. Sayı yuxarıda gətirilən icmalardan hər biri öz növbəsində coma və oba adalanan daha kiçik icma vahidlərinə bölünürdü. Coma və obanın hər biri sadəcə miqyas və sayca kiçik olan müstəqil icma vahidlərini təşkil edirdi. Coma, bir qayda olaraq torpaqdan birlikdə istifadə edən həyətlər qrupu, həyətlər birliyi idi. Məsələn, Perembel icması bütövlükdə 40 comaya bölünürdü: 1-ci Perembel 6, 2-ci Perembel 8, 5-ci Perembel 15 comadan ibarət idi və s. Alar camaatı 8, Orand 9, Panavand 5, Cürəli və Dərvişbəyli icmalarından hər biri 4 comaya bölünürdü. Bütövlükdə 12 elat camaatının tərkibində 70 coma qeydə alınmışdı (1, 249)

Elat camaatlarının istifadəsində olan torpaqlar üç qrupa ayrılırdı:

1. Hər bir kəndli həyətinin təsərrüfatının ayrıca istifadəsində olan əkin torpaqları.
2. Ayrı-ayrı comaların birgə istifadəsində olan qışlaqlar və
3. Bütün icmanın birgə istifadəsində olan yaylaqlar.

Əkin torpaqları hər bir ailənin daimi istifadəsində idi və onlar heç bir vaxtaşırı bölgüyə məruz qalmırdılar. Əkin pay torpaqları nəslən istifadəyə keçirdi. Elat camaatları arasında hər həyətin payına düşən əkin sahələri 5-15 desyatin arasında tərəddüd edirdi (1, 249).

Qışlaqlar bütün icmanın deyil, ayrı-ayrı comaların istifadəsində idi. İcmanın ixtiyarında olan qış otlaqları icmanı təşkil edən comaların saylarına müvafiq olaraq qışlaqlara bölünmüşdür, bu qışlaqların sərhədləri və onlardan istifadə edən comalar dəyişilməz qalırdı (3, 118). Qış otlaqlarından istifadəsində comadaxili məsələlərin, habelə icmalararası mübahisələrin həllində comabaşılar mühüm rol oynayırdılar. Comabaşılar comanın mənafeələrini müdafiə və təmsil edir, lazım gəldikdə, qışlaqların icarəyə götürülməsi və verilməsi məsələlərini və sairəni həll edirdilər.

Comabaşılardan nüfuzuna həm də belə hallar dəlalət edir ki, comaların özləri və onların istifadəsində olan qış yataqları və otlaqları bir qayda olaraq həmin comanın ən nüfuzlu comabaşısının

adı ilə adlandırılırdı. Məsələn, Dərvişbəyli icması aşağıdakı 4 comaya bölünürdü: Məmmədli (10 həyət), Kəlbəlayi Vəli (10 həyət), Qasıməli (11 həyət) və Əli (11 həyət). Lakin bu qaydadan istisnalar da var idi. Məsələn, 4-cü Alar icmasının ixtiyarında olan qışlaqların sayı (6) comaların sayına müvafiq idi və onlar aşağıdakı kimi adlanırdı: (2, 54)

1. Dağalğan qışlağı Əhmədlinin 10 həyətlik comasının,
2. Üçtəpə qışlağı Məmişbəylinin 10 həyətlik comasının,
3. İncə qışlağı Nəzərlinin 10 həyətlik comasının,
4. Götürgəl qışlağı Rzanın 10 həyətlik comasının,
5. Kərpicik qışlağının bir hissəsi comabaşı Hacı Əzimin (12 həyət),
6. Digər hissəsi isə Fərəcin 14 həyətlik comasının istifadəsində idi.

Meşə elatlarına aid olan Orand icmasında başqa icmalarından fərqli olaraq qışlaqlardan bütün comalar birlikdə istifadə edirdilər. Lakin bu qışlaqlardan bütün həyətlər yox, ancaq davarı olanlar istifadə edirdilər.

Qışlaqlardan fərqli olaraq yaylaqlar ayrı-ayrı comaların yox, bütün icmanın birgə istifadəsində idi. Yaylaqlar içərisində Şanişin, Çəkəlidəş, Keçiqrın, Baxışyurdu, Sarıbulaq, Xan bulağı, Çiçəkli, Yəhyayurdu, Kələvar və b. yay otlaqları məşhur idi.

Mütəxəssislər birmənalı şəkildə qeyd edirdilər (1, 249) ki, Ərkivan sahəsinin 17 kəndi istisna olmaqla qalan əkinçi icmaların torpaqdan istifadə qaydaları elat camaatlarının torpaqdan istifadə qaydalarından, demək olar ki, heç nə ilə fərqlənmirdi. Onları ictimai idarəçilik strukturunda da ehtə böyük fərq yox idi.

Adı çəkilən kəndlər qrupu istisna edilməklə, yerdə qalan kəndlərdə torpaqların bir qrupu ayrı-ayrı həyət-təsərrüfat sahiblərinin nəslə istifadəsində, digər qrupu isə bütün icmanın birgə ümumi istifadəsində idi (2). Birinci qrup torpaq sahələrinə həyətyanı-malikanə torpaqlar, suvarılan və dəmyə torpaqlar, habelə biçənək sahələri aid idi. İkinci qrupa, yəni icmanın birgə istifadəsində olan torpaqlara örüşlər, otlaqlar və meşə torpaqları aid idi. Aşağıdakı kəndlər hər iki qrup torpaqlardan istifadəyə müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Cil kəndi istisna olmaqla Arus kənd cəmiyyətinə daxil olan kəndlərdə otlaqlar ayrı-ayrılıqda hər hansı kəndin yox, kənd icmasına daxil olan bütün kəndlərin birgə istifadəsində idi. Otlalardan belə istifadə həmçinin Təklə (Ləngan kəndi çıxılmaqla), Xırmandalı və Coranlı kənd cəmiyyətlərində tətbiq olunurdu. Məmmədخانlı, Mahmudlu, Kurdabashi, nəhayət Qədirlı kəndlərində də otlaqlardan belə istifadə edirdilər. Alvadı, Sərcəvar və Sərabil kəndlərində, habelə Hil kəndinin obasında biçənəklərdən istifadə özünəməxsusluğu ilə seçlirdi. Bu kəndlərdə biçənəklər ayrı-ayrı kəndli təsərrüfatının istifadəsində yox, icmanın birgə istifadəsində olmuş, lakin bütün təsərrüfatlar başçıları arasında bərabər şəkildə bölüşdürülmüşdür (1, 249). Sərcəvar kəndində biçənəklər təsərrüfat arasında hər il yenidən bölüşdürülsə də qalan kəndlərdə sonuncu biçənək bölgüsü XIX əsrin 60-cı illərinin ortalarında olmuşdur. Deməli, bu kəndlərdə də biçənəklər XIX əsrin sonuna yaxın nəslə istifadəyə keçmişdir. Sərcəvar və Sərabil kəndlərində torpaq təsərrüfatlar arasında bərabər şəkildə, Əlvadı (Alvadi) kəndində isə bölgü keçirildiyi ildə hər bir təsərrüfat nəfərbaşına müvafiq şəkildə bölüşdürüldü. Birinci kənddə hər təsərrüfatın payına 100 kv. sajen (10x10), ikinci kənddə 1400 kv. sajen (100x14), üçüncü kənddə isə 80-1600 kv. sajen biçənək düşürdü. Hüseyncanlı kəndi yeganə kənd idi ki, burada torpaqdan istifadə üsulları digər kəndlərdə olduğundan kəskin şəkildə fərqlənirdi. Hərçənd ki, burada da qəzanın digər yerlərində hakim olan torpaqdan istifadə sisteminin əsas cizgiləri özünü göstərirdi (3, 118). Hüseyncanlı kəndində torpaqdan istifadənin özəl xüsusiyyətləri ilk növbədə bu kənddə mövcu olan aztorpaqlılığın nəticəsidir. Torpağın azlığı üzündən burada daimi və müəyyən edilmiş örüşlər yox idi, mal-qara kənd icmasının örüş üçün ayırdığı əkin sahələrində otarılırdı. Mal-qaranın otarılması üçün kənd icmanı təşkil edən üç hissənin sayına müvafiq olaraq bütün icmanın razılığı və qərarına əsasən üç yerdə örüş ayrılırdı. Bunun üçün

hər il tarla işlərinin başlanması ərafəsində ümum kənd yığıncağı çağırılır və bu yığıncaqda hansı torpaqların öyrüş üçün ayrılması, öyrüşlərin hansı məntəqələrdə yaradılması, habelə hər təsərrüfat sahibinin torpaq payından nə qədər torpaq kəsilib götürülməsi məsələləri həll olunurdu (2, 118). Torpaq kəndli həyətləri arasında qeyri-bərabər bölüşdürüldüyündən, pay torpaqlarının sahələri bərabər olmadığından torpaq paylarının sahəsi, forması və öyrüş üçün ayrılan hissəyə nisbətən yerləşdiyi yerə əsasən hər bir həyətin torpaq payından müxtəlif ölçülü hissələr kəsilib ayrılırdı. Bu cür qeyri-bərabər kəsiklər kimlənsə mənafeələrinin tapdalanmasına gətirib çıxarmasın deyə kənd icması belə kəsilmələrin nəticələrini hamı üçün yeniləşdirməyə çalışırdı. Məsələn, öyrüş yerlərinin hər birinə 50 desyatin ayrılması üçün hər kəndli həyətinin torpaq payından 1 desyatin kəsilməli olduğu halda birindən 3 desyatin, ikincisindən 2 desyatin və üçüncüsündən isə 1,5 desyatin torpaq kəsilib götürülürdü. Ona görə də birincilər torpaqlarından cəmi bir desyatından az kəsilmiş həyətin torpağında 2 des., ikincilər o cür həyətin torpaqlarında 1 des., üçüncülər isə 0,5 des. əlavə səpinlər səpmək hüququ qazanırdılar (1, 249).

Azərbaycan türklərinin yaşadıkları icmaların 37-də torpaqdan istifadə zamanı vaxtaşırı bölgülərdən istifadə olunurdu. Bu icmaların sırasına Bolqar kənd cəmiyyətinin Əsədkənd, Burovul, Şıxlar, Çanaqbulaq, Yuxarı Badamağac, Müsakənd və Aslanlı kəndləri, İqarə kənd cəmiyyətinin Zovın, Yuxarı Ələbad, Movars, Buramet, Ovrə və Mişar kəndləri, Parnaim kənd cəmiyyətinin 2 kəndi (Horavar və Ovçadulan), Beştağar kənd cəmiyyətinin 2 kəndi (Mamulqan və Milə), Qarayar kənd cəmiyyətinin 2 kəndi (Kürdlər və Aşağı Ələbad), İncə kənd cəmiyyətinin Aşağı Xanağa kəndi, Göytəpə kənd cəmiyyətinin Ağdaş, Badamağac, Xəlilabad, İsgəndərli, Kumanlı və Təmərqişlaq kəndləri, Həmsəri kənd cəmiyyətinin Hasılı, Holtəklə, Hacismayilli və Dəşələlə kəndləri, habelə Qızılağac, Ərəbli, Xəlicəli, Çaraylı, Öncəkələ, Hövlən, Səmədxanlı və Şovu kəndləri daxil idi. Bütün bu kəndlər vaxtaşırı bölgülərin tətbiqinə qədər torpaqlardan yuxarıda haqqında danışdığımız kəndlərdə olan qaydalarla istifadə edirdilər. Təxminən 1873-cü ilin kameral təsvirlərinin tərtib olunmasından bir qədər sonra bu kəndlərdə torpaqların yenidən bölüşdürülməsi və bu bölgülərin vaxtaşırı olaraq aparılmasına cəhd göstərilmişdir. XIX əsrin bəzi müəllifləri tərəfindən səhvən "icma torpaq sahiblərinə keçid" kimi qiymətləndirilmiş bu bölgülər bir çox hallarda kasıb, aztorpaqlı kəndlilərin güclü şikayətləri nəticəsində, bəzən isə kənd əhalisinin qarşılıqlı razılığın əsasən həyata keçirilmişdir. Öncəkələ, Çaraylı, Xəlicəli, Kürdlər, Aşağı Ələbad, Ağusam, Qəməriqişlaq və Qızılağac kəndlərin bölgü məhz bu yollarla, qalan kəndlərdə isə hökumət idarələrinin qərarı ilə keçirilmişdir (8, 54).

Xəlicəli kəndi istisna olunmaqla bu 37 kəndin hamısında torpaqlar eyni qaydada, - kameral siyahıyaalmada qeydə alınmış kəndlər arasında bərabər şəkildə, - bölüşdürülmüşdür. Xəlicəli kəndində isə suvarılan əkin torpaqları bütün həyətlər arasında yox, ancaq 44 həyət arasında, dəmyə əkinlər isə bütün həyətlər arasında bölüşdürülmüşdür (1, 249).

Konkret olaraq bölgü aşağıdakı şəkildə aparılırdı: əvvəlcə əkin torpaqları həm torpağın keyfiyyətinə, həm də onun kənddən hansı məsafədə yerləşməsindən asılı olaraq bir neşə tarlaya bölünürdü. Sonra isə hər bir tarla kənddəki həyətlərin sayına müvafiq olan bərabər hissələrə bölüşdürülürdü. Biçənək torpaqları da eyni qaydada bölünürdü.

Lakin bu bölgülər ötəri xarakter daşıyırdı. Çünki Qızılağac kəndi çıxılmaqla XIX əsrin 70-ci illərinin ortalarından ta əsrin sonunadək daha bir dəfə də olsa belə yeni torpaq bölgüsü aparılmamışdır. Təkcə Qızılağac kəndində rus hakimiyyət orqanlarının icma torpaq sahibliyini tətbiq etmək cəhdləri bir nəticə vermirdi. Nəyin bahasına olursa-olsun Lənkəran qəzasında da ruslar üçün "təbii" sayılan icma torpaq sahibliyini "görmək" istəyən Kistenyov belə yazırdı ki, "hər bölgüdən sonra yeni bölünmüş torpaq payından cəmi ikicə il istifadə edir və sonra yenidən köhnə məzrlər daxilində pay torpaqlarından köhnə qayda ilə istifadəyə qayıdırlar (3, 118)."

Məsələ burasındadır ki, bazar iqtisadiyyatının və xüsusi mülkiyyətçilik əsaslarının kənddə getdikcə gücləndiyi bir dövrdə orta əsrlər xristian dünyasına, habelə təhkimçilik Rusiyasına xas olan icma torpaq sahibliyi kəndin iri və möhkəm kəndli və qolçomaq təsərrüfatlarının iqtisadi və sosial maraqlarına qəti uyğun gəlmirdi. Bazar iqtisadiyyatının ölkə təsərrüfatının həyatında getdikcə daha çox aparıcı rola yiyələndiyi dövrlərdə orta əsrlərdən qalma icma torpaq sahibliyi (xüsusən də əkin torpaqlarına münasibətdə) sosial-iqtisadi hüquq baxımından sırf nonsens ola bilərdi. Ona görə də sayca qat-qat çox olan yoxsul təsərrüfatlarının bütün etiraz və tələblərinə baxmayaraq torpaqların vaxtaşırı bölgüləri, demək olar ki, heç yerdə tətbiq olunmurdu. Ən yaxşı hallarda mövcud pay torpaqları əvvəlki mərzlərdə qalmaq şərti ilə, özü də çox nadir hallarda, ailənin üzvlərinin sayına uyğunlaşdırılırdı (kəsiklərlə artırılıb-azaltmaq yolu ilə). Ona görə də kəndlərdə pay torpaqlarının sahələri son dərəcə qeyri-bərabər idi.

Lənkəran qəzasında talışların yaşadıkları kəndlərdə də təxminən yuxarıda verilmiş torpaqdan istifadə qaydaları mövcud idi. Bütünlüklə qəzada 108 talış icması var idi ki, onlardan da 7-si Səbidajda, 28-i Züvənddə, 36-sı Dırıqda, 5-i Ərkivanda və 32-si Talışda idi (1, 249).

Səbidajın 4 kəndi (Abışabad, Sərhədabad, Vərgədüz və Eşşəkçi) çıxılmaqla qalan kəndlərin hamısında torpaqlardan vaxtaşırı bölgülər olmadan istifadə edirdilər (3, 118). Azərbaycan türklərinin məskunlaşdığı kəndlərdə olduğu kimi talış kəndlərində də pay torpaqlarının yeri, sahəsi və sərhədləri dəyişməz qalırdı. Lakin dəyişilməz nəslə istifadədə torpaqların hamısı yox, həyətyanı sahələr, əkin sahələri, biçənlər və çəltik əkilən torpaqlar idi. Qalan torpaqlarda (örüş, meşə və s.) bütün kənd elliklə istifadə edirdi (2, 48).

Lakin bütün eyniliklər və oxşarlıqlara baxmayaraq talış kənd icmalarının bir-birindən fərqlənən iki tipə, iki qrupa ayırmaq olar: sahilboyu zolağın və dağlıq bölgələrin icmaları. Birinci qrupa Astara mahalının (ələlxüsus Talış və Ərkivan sahələrinin) kəndləri, habelə Züvəndin dağ zolağına keçidi təşkil edən 4 kəndi (Alma, Bibiyani, Səvakəran və Xüş) daxildir. İkinci qrup isə Dırıq və Züvəndin qalan kəndlərindən ibarət idi. Səbidaj mahalına gəldikdə isə oranın kəndləri torpaqdan istifadə məsələsində Azərbaycan türklərinin icmalarından heç nə ilə fərqlənmədiklərinə görə mütəxəssislər onları bu iki qrupdan heç birinə şamil etmədilər (6, 98).

Talış mahalının kənd icmalarında nəslə istifadə əsasları xüsusən güclü idi və kəndin iqtisadi həyatının başlıca xüsusiyyətini təşkil edirdi. Bu mahalda kəndlilər torpağı girov qoya, sata və irsən verə bilirdilər. Sahilyanı zolaqda nəslə-həyət torpaqdan istifadə qaydalarının möhkəm kök salması ilk növbədə onunla bağlı idi ki, burada əkin torpaqlarının, demək olar ki, böyük əksəriyyəti onların istifadəçilərinin böyük zəhməti və vəsaiti hesabına meşələrdən təmizlənərək əkin üçün yaralı hala salınmış sahələr idi, digər tərəfdən isə böyük səy və zəhmət tələb edirdi.

O dövrün tədqiqatçıları qeyd edirdilər ki, torpağın azlığı və onun həyətlər arasında qeyri-bərabər bölünməsi türk kəndlərində çox güclü narazılıq doğururdusa, talış kənd icmalarında bu narazılıq ayrı-ayrı kəndli qrupları arasında əsil düşmənçilik xarakteri alırdı.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ QAYNAQLAR VƏ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI

1. Егизаров С.А. Сельская община – Казан, 1889, м 249.
2. Карпов Л. Культура риса в Ленкоранском уезде. КСХ, 1900, №3,4.
3. Кофорд А.А. Сельскохозяйственные очерки Закавказья. - т.18, с. 118.
4. Кучаев М.Н. Поземельное устройства государственных крестьян в закавказских губерниях. Тифлис, 1887, с.359.
5. Ленкорань . Бакинском настольный календарь на 1907 г. Б., 1906, с.57.
6. Ленкорань. Вес Кавказ, 1903, с. 174.
7. Материалы к поземельным вопросам Кавказского края, т.1, Тифлис, 1908, с. 107.
8. МИЭБГКЗК, Тифлис, 1885, т. , с. 498.
9. Сегал И.Л. Крестьянское землевладение в Закавказье. Тифлис, 1912, с.148
10. СМІЭБГКЗК, т.1.- Тифлис, 1887, с. 307.
11. СМІЭБГКЗК, Тифлис, 1889, т. IV, с. 347.

Л. МЕДЖИДОВА

E-mail: Kamelya-79@mail.ru

К ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИЮ В ЛЕНКАРАНСКОМ УЕЗДЕ В КОНЦЕ XIX В.

Данной статье на основе различных источников и сведений исторической литературы рассматриваются землепользование и его эволюция в Ленкоранском уезде указанной губернии в последней трети XIX столетие.

L.MAJIDOVA

E-mail: Kamelya-79@mail.ru

ABOUT USAGE FROM THE LAND IN LANKARAN PROVINCE AT THE END OF XIX CENTURY

In the following article according primary sources and literature is made attempts to research such important question as usage from the land and its evolution in Lankaran province in the 3rd half year of XIX century.

Rəyçilər: t.ü.f.d. R. Niftəliyev, t.e.d. L. Həsənova

AMEA A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun «Azərbaycanın yeni tarixi» şöbəsinin 11 may 2011-ci il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 09)